

Kunstsociologie in Nederland 1980-1990

Ton Bevers Nog geen vijf jaar geleden werd in een overzichtsartikel over de kunstsociologie in Nederland van 1970 tot 1985 geschreven dat de problemen groot en de perspectieven slecht waren. Geen universiteit had tot dan toe het specialisme met een eigen leerstoel erkend en geen overheid had ooit voorrang gegeven aan de kunst als beleidsprobleem. Kunstsociologie, zo luidde de conclusie, vormt 'een mooi genre in de marge van de universitaire sociologie'. (Kempers 1985a; zie ook Maso 1983)

Maar waren de problemen destijds wel zo groot en de vooruitzichten zo slecht? Misschien, maar desondanks heeft de kunstsociologie zich de laatste jaren toch in gunstige richting weten te ontwikkelen. Zo groot waren die problemen toen dus ook weer niet. Blijkbaar kan dit specialisme het ook stellen zonder hechte verankering in het universitaire bestel en zonder dat het kunstbeleid een hoge notering op de politieke agenda krijgt. Dat vraagt om een verklaring.

De meest voor de hand liggende is deze: op een breed front, bij bestuurders, bedrijfsleven, wetenschappers, publicisten en publiek is in de jaren tachtig de belangstelling voor alles wat met het woord cultuur te maken heeft gegroeid. Na het tijdperk van de ideologische strijd, het welzijnsdenken en de debatten over de verzorgingsstaat is het nu de beurt aan de cultuur om de maatschappelijke discussie een nieuw elan te geven. Sociale ongelijkheid wordt

steeds vaker als cultureel probleem gedefinieerd en verklaard, Eurocraten, historici, buitenlanddeskundigen en columnisten wisselen al geruime tijd hun standpunten uit over het vraagstuk van de culturele identiteit, bedrijven hebben het alsmaar over hun bedrijfscultuur en steden over hun stadscultuur. Zeker, cultuur is een ruim begrip en het gaat niet allemaal over kunst, maar de esthetiek en de esthetisering van het bestaan zijn wel opvallend aanwezig in de huidige cultuurage. (Vuyk 1988) De kunstsociologie lift mee met deze golf van aandacht voor de culturele dimensie van de samenleving. Binnen de muren van de universiteit zijn sociologen zich meer voor kunst en cultuur gaan interesseren terwijl anderzijds bij de kunstvakken de sociologische invalshoek minder wordt geschuwd. (Berkel 1986) Zo bieden sinds kort sociale en letterenfaculteiten, met name bij kunstgeschiedenis, speciale

studietrajecten aan waarin sociologische, economische en beleidsmatige kanten van kunst en cultuur worden behandeld onder de vlag van 'culturele studies'. Het is nog te vroeg om een balans op te maken, maar over belangstelling van de kant van studenten hebben deze nieuwe opleidingen niet te klagen.

Een extra stimulans voor de kunstsociologie is zeker ook de bijzondere leerstoel voor kunstsociologie aan de Universiteit van Amsterdam, die de Boekmanstichting in 1988 heeft ingesteld ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van dit instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de kunsten. Eerder overigens, op 1 september 1964, was al eens een buitengewoon ordinariaat in de sociologie der beeldende kunsten ingesteld aan de Rijksacademie op initiatief van het Prins Bernhard Fonds en met steun vanuit het toenmalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Benoemd werd toen drs. J.H. Mulder, voormalig algemeen secretaris van het Prins Bernhard Fonds. Kortom, het lijkt erop alsof de kunstsociologie nog nooit zulke goede tijden heeft gekend als na 1985, het jaar waarin de auteur van het overzichtsartikel zich nog zo somber uitte over de toekomstkansen van deze specialisatie.

Ik wil proberen in deze bijdrage een beeld te geven van de kunstsociologie in Nederland over de laatste tien jaar. Daartoe zal ik onderscheid maken tussen drie tamelijk los van elkaar staande kringen van expertise, al moet er meteen bijgezegd worden dat de representanten van deze circuits elkaar en elkaars werk redelijk tot heel goed kennen. De wereld van de kunst mag dan klein genoemd worden, die van de kunstsociologie is dat ook.

Het gaat in Nederland om de volgende drie deskundigheidsgebieden: de sociologie van de kunstwereld (kunstenaars en kunstinstellingen); van het kunstbeleid (openbaar bestuur en cultuurpolitiek); en van

de culturele statistiek (publieks- en bevolkingsonderzoek). Maar eerst iets meer over de kunstsociologie in het algemeen.

De kunstsociologische tradities

Over de relatie tussen kunst en samenleving wordt verschillend gedacht, net zo goed als over de vraag hoe deze relatie het beste bestudeerd kan worden. Zij die de kunst voor autonoom houden laten zich niet in met de bestudering van sociale invloeden op de inhoud en ontwikkeling van de kunst, maar houden zich voornamelijk bezig met de organisatie-sociologische kanten van het kunstbedrijf en met de belevingsaspecten van kunst bij het publiek. Zij die in de kunst het ware gezicht van de samenleving weerspiegeld zien, pleiten er juist voor om de inhoud van de kunst te onderzoeken als de belangrijkste kennisbron. Iedere maat muziek zou informatie bevatten over hoe het met de wereld is gesteld. Daarbij maken zij onderscheid tussen kunst die niet aan de sociale wetten van het kapitalisme onderworpen is, de avant-garde kunst, die daarom autonoom en kritisch heet, en de producten van de culturele industrie, bezit en genot van door het kapitalisme gecorrumpeerde producenten en consumenten. Dan zijn er ook nog diegenen die niet willen strijden over de vraag of kunst autonoom is en door sociologen het beste van buitenaf bestudeerd kan worden of dat kunst tot in de kern sociaal bepaald is en daarom alleen maar van binnenuit valt te begrijpen. Zij stellen zich op het standpunt dat sociologen zich helemaal niet hoeven te bekommeren om dit soort vragen. Zij houden zich aan de volgende sociologische definitie: kunst is wat mensen zeggen dat kunst is en kunstenaar is wie mensen voor kunstenaar houden. In en door de instituties van de kunstwereld worden deze opvattingen bevestigd, bediscussieerd en bevochten en daar ligt dan ook het werkterrein van de socioloog.

Het eerstgenoemde standpunt wordt ingenomen door sociologen die op analytisch-empirische wijze de sociale structuren en functies van kunst bestuderen (Silbermann 1973, 1974 en 1976; Neidhardt 1987), het tweede wordt verdedigd door representanten van de maatschappijkritische theorie (Adorno 1967a, 1967b; Bürger 1978) en in het derde standpunt herkennen we gemakkelijk de symbolisch-interactionistische opvattingen over het sociaal geconstrueerde karakter van de sociale werkelijkheid. (Becker 1982; Danto 1964)

Theorievorming en kunstsociologisch onderzoek vanuit de analytisch-empirische en maatschappijkritische richting zijn tot nu toe vooral een Duitse aangelegenheid geweest, de derde benaderingswijze treffen we overwegend bij Amerikaanse auteurs aan.

Als we naar de ontwikkeling van de laatste jaren kijken moet de kaart van de kunstsociologie zeker bijgekleurd worden. Vooral auteurs die zich bezig houden met de problematiek van sociale stratificatie en ongelijkheid en de rol van cultuur daarin, hebben de theorie en het onderzoek op het terrein van de kunstsociologie nieuwe impulsen gegeven. (Bourdieu 1979; DiMaggio 1987; Blau 1988). Daarnaast plukt de kunstsociologie ook de vruchten van de historische benadering en de toepassing van het ontwikkelingsperspectief. (Elias 1935; Baxandall 1972)

Nederlandse kunstsociologen zijn ijverige trendvolgers en creatieve afkijkers. Zelf doen ze weinig aan theorievorming, maar theorieën van anderen weten ze wel goed te absorberen en geschikt te maken voor vaderlands gebruik. In hun werk zijn altijd wel sporen van bovengenoemde tradities herkenbaar. De laatste tijd zijn het vooral de sociale stratificatietheorie en het ontwikkelingsperspectief die het beeld van de Nederlandse kunstsociologie bepalen.

Een aanzienlijk aantal publicaties, waaronder veel beleidsrapporten, vertoont

echter weinig of helemaal geen sporen van welke theorie dan ook, maar wordt toch tot de kunstsociologie gerekend, omdat sociologen voor het werk hebben getekend. Het zijn doorgaans zeer informatieve publicaties van beperkte reikwijdte en bestemd voor intern gebruik, typisch producten van eigen bodem. Tenslotte is er de grote hoeveelheid onderzoeksliteratuur afkomstig van bevolkings- en publieksenquêtes. Deze rijke tak van de kunstsociologie werpt over het algemeen theorie-arme vruchten af. Door wereldwijde standaardisering van enquête-vragen en analyse-technieken en door een levensstijl die hard op weg is kosmopolitische trekken aan te nemen, zijn nationale kenmerken in dit type onderzoek nauwelijks nog herkenbaar. Hier is dan ook het minst sprake van origineel Nederlands fabricaat.

Nu terug naar de vraag welke ontwikkeling de Nederlandse kunstsociologie de afgelopen tien jaar heeft doorgemaakt. Het antwoord op die vraag wordt uitgesplitst over de drie genoemde deskundigheidsgebieden: de sociologie van de kunstwereld, het beleidsgerichte kunstonderzoek en de peilingen van de cultuurdeelname.

De sociologie van de kunstwereld

Geen onderwerp dat in Nederland zoveel aandacht krijgt van kunstsociologen als het kunstbeleid van nationale overheid, provincies en gemeenten. Speciale literatuurlijsten hierover van de Boekmanstichting bevestigen deze indruk. Deze gerichtheid en fixatie op de overheidsbemoeyenis met kunst spreken sociologisch boekdelen. De overheid is zo betrokken geraakt bij het wel en wee van de kunstwereld dat ze er deel van geworden is. Dan willen sociologen natuurlijk weten hoe deze vervlechting tot stand gekomen is en tegelijkertijd ook discussiëren over de problematische kanten van deze betrokkenheid.

Bestudering van het kunstbeleid in deze zin is iets anders dan in opdracht van de overheid beleidssociologisch onderzoek verrichten. In het laatste geval gaat het meestal om problemen van beleid en minder om het beleid zelf als probleem.

Opvallend is de recente stroom van historisch-sociologische studies over het kunstbeleid. Boekman, de Amsterdamse wethouder voor kunstzaken, was er al mee begonnen. In zijn proefschrift *Overheid en kunst in Nederland* uit 1939 nam hij een forse aanloop in de geschiedenis door zijn studie te laten beginnen in de tweede helft van de vorige eeuw. Toen in 1978 met het ministerie afspraken waren gemaakt over een nieuwe taakstelling, is de Boekmanstichting het historische pad opgegaan. De toenmalige directeur Jan Rogier lag deze koerswijziging wel. Hij had immers meer affiniteit met de historisch-sociologische benadering dan met het tot dan toe sterk kwantitatief en op een specifiek beleidsprobleem gerichte kunstonderzoek. In de jaren tachtig plukken we de vruchten van deze verandering.

Zo hebben we dankzij de bijdragen in de reeks jaarboeken, waarvan er tot nu toe drie zijn verschenen, bijna een compleet overzicht van het beleid ten aanzien van de beeldende kunst vanaf 1795 tot 1988, al missen we nog als belangrijke tussenschakel informatie over het tijdvak 1918-1940, belangrijk vanwege aanzetten tot de later zo veelbesproken Beeldende Kunstenaarsregeling. (Hoogenboom 1985; Thijssen 1986; Kempers 1988a). Te verwachten is dat in een van de volgende jaarboeken aan deze periode van het interbellum aandacht zal worden geschonken. Het is overigens opvallend hoeveel aandacht in Nederland naar de beeldende kunst uitgaat. Is dit toevallig zo vanwege de grootscheepse veranderingen rond de BKR die al een decennium duren? Maar de verwickelingen rond het orkestenbestel dan? Of

is het ons roemrijk verleden in deze tak van kunst dat al het andere overschaduwde? Het zal wel te maken hebben met de numerieke sterkte van de beroepsgroep in Nederland, met de uitgebreide infrastructuur van voorzieningen, de spraakmakende producten van beeldende kunstenaars, de astronomische bedragen van de kunsthandel en niet te vergeten de omvangrijke groep van kunsthistorici die deze kunstvorm voortdurend onder de aandacht van het publiek weten te brengen door middel van exposities en commentaarliteratuur. Is de redactie van de jaarboekenreeks trouwens van plan om hierna het muziek- of toneelbeleid vanaf 1795 in kaart te brengen? Een paar voorstudies over deze sectoren liggen al klaar. (Mierlo 1987; Langenberg 1972; Ligthart 1988)

Er staat nog meer in de jaarboeken. Een artikel over de geschiedenis van *Arti et Amicitiae* 1839-1870 roept de vraag op naar meer onderzoek van ook andere kunstenaarsverenigingen. Een bijdrage over kunst en communisme in Nederland van 1945 tot 1976 doet vermoeden dat ook de houding van andere politieke stromingen tot de kunst nog zal worden nagegaan. Ook hier zijn al voorbeeldstudies beschikbaar. (Dulken 1984, 1986; Blokland 1988) Met een intellectueel portret van prof.dr. G. van der Leeuw (1890-1950), wiens cultuurpolitieke opvattingen van voor 1945 na de oorlog slechts korte tijd enige weerklank vonden, lijkt de eerste stap te zijn gezet om te komen tot de inrichting van een portretten-galerij van illustere cultuurpauzen. Stof genoeg. Materiaal in overvloed is er ook voor wie de geschiedenis wil optekenen van de vele culturele instellingen die Nederland kent en gekend heeft. Van dit soort studies zijn recent een paar mooie voorbeelden verschenen, zoals over het Holland Festival (Blokler 1987) en de Federatie van Kunstenaarsverenigingen. (Burg 1987) Het zijn ook mooie onderwerpen voor scripties. Ook daarvan zijn recente voorbeelden

te noemen, zo over de geschiedenis van de IJsbreker, het centrum voor moderne muziek in Amsterdam (Mak 1987) en van Openbaar Kunstbezit. (Stellingwerf 1988) Naar het idee van Rogier en Jansen (1983) die studie maakten van de cultuurpolitiek van de gemeente Amsterdam in de periode 1920-1940, zou het wenselijk zijn dat soortgelijke publicaties beschikbaar kwamen over het cultuurbeleid van steden als Rotterdam en Den Haag. In Rotterdam is men ermee bezig en zijn onlangs twee voortreffelijke rapporten gepubliceerd: over beeldende kunst (Adrichem 1987) en toneel (Hazewinkel 1988) in Rotterdam tussen 1945 en 1986.

In de meeste literatuur over de geschiedenis van het kunstbeleid en de kunstinstellingen overheerst de chronologie van feiten, gebeurtenissen en personen, en blijft een sociologische analyse doorgaans achterwege of wordt daartoe een zwakke poging ondernomen. Een mengeling van chronologie en sociologie treffen we aan in de overzichtsstudie van Knulst, waarin alle sectoren en facetten van het cultuurbeleid van Nederland over een periode van bijna twee eeuwen niet louter worden opgesomd, maar ook op elkaar worden betrokken, waarbij de auteur poogt ontwikkelingen te verklaren. (Knulst 1986)

Meer bewust vanuit een sociologisch perspectief wordt er naar de geschiedenis van het kunstbeleid gekeken door auteurs die het niet uitsluitend om de kunstensector op zich te doen is, maar die eerder de typische verschijnselen en ontwikkelingen in de moderne samenleving op het oog hebben en daarvoor het kunstbeleid in de verzorgingsstaat tot object van onderzoek kiezen. Zij raadplegen weliswaar ook primaire bronnen, maar zijn toch eerder geneigd om dankbaar gebruik te maken van het vele bronnenmateriaal dat door niet of in geringe mate sociologisch geschoolde auteurs en onderzoekers is verzameld en

opgetekend. Zij trekken als het ware nieuwe lijnen door bestaande en op zich reeds bekende feiten.

Zo zijn aan de discussie over ideaal en praktijk van de sociale cultuurspreiding argumenten toegevoegd door te benadrukken dat de culturele bagage die mensen van huis uit en via scholing meekrijgen hen niet alleen toegang kan verschaffen tot het domein van de kunsten, maar hen tegelijkertijd ook een instrument in handen geeft om onbevoegden die toegang te ontfangen, al gebeurt dit niet zo openlijk of opzettelijk. (Bourdieu 1979; Kempers 1985b) Het debat over het thema van de sociale cultuurspreiding dat in ons land al decennia lang zulk een dominante rol speelt in het cultuurbeleid van de overheid biedt een goed voorbeeld van de wijze waarop sociologen internationale literatuur voor nationaal gebruik weten aan te wenden. (Swaan 1985a; Bevers 1988b) Nog maar kort wordt hier nu ook in kwesties als de sociale cultuurspreiding gediscussieerd over Bourdieu's theorie van de productie en reproductie van culturele ongelijkheid en over het begrip 'nieuwe klasse' van Gouldner en anderen, waarmee een nieuwe categorie in de sociale stratificatie wordt aangeduid van goedgeschoolde deskundigen die hun positie en invloed te danken hebben aan de kennis, het cultureel kapitaal dat zij bezitten. (Bourdieu 1979; Gouldner 1979)

Voor de theorie van Bourdieu, dat de goede smaak geen persoonlijke verdienste is noch de intrinsieke waarden van de kunst weerspiegelt, maar primair product en producent van klassegrenzen is, heeft veel stof doen opwaaien. De Swaan heeft hier op zijn manier het zijne toe bijgedragen door de stelling van Bourdieu, dat mensen zich door hun culturele voorkeuren van elkaar willen onderscheiden, toe te spitsen op de tegenstelling tussen kunstdeskundigen en leken. (Swaan 1985)

Uit de reactie op De Swaans betoog en meer in het algemeen op de standpunten van Bourdieu blijkt dat er nogal wat misverstand bestaat over wat een socioloog kan en vermag te zeggen over kunst. Hier is het onderscheid van belang tussen twee vragen zoals Goudsblom deze eens bij gelegenheid formuleerde: wat is mooi en waarom vinden bepaalde mensen bepaalde dingen in bepaalde tijden mooi? Alleen op de tweede vraag kan de sociologie antwoord geven. Bourdieu lijkt het radicale standpunt in te nemen dat op de eerste vraag geen ander geldig antwoord mogelijk is dan dat van de sociologie, omdat niets van zichzelf al mooi is, maar slechts sociaal mooi gevonden wordt. Hij vindt om die reden de eerste vraag niet zinvol en wisselt hem daarom in voor de tweede. Aan het vraagstuk van de culturele ongelijkheid, dat zich allerminst tot het terrein van de kunst beperkt, wordt in de kunst-sociologische literatuur van recente datum op verschillende manieren aandacht besteed. Volgens sommigen is het publiek buiten spel komen te staan bij de besluitvorming over kunstsubsidies omdat het door de kunstenaars en kunstspecialisten niet tot bevoegd oordelen in staat wordt geacht. (Oosterbaan 1985; Berg 1985; Swaan 1985a) Ook in de kring van onderzoekers die zich buigen over de verklaringen van verschillen in culturele belangstelling en cultureel gedrag wordt de ongelijkheid voor een belangrijk deel toegeschreven aan de deskundigheidsfactor: je moet er verstand van hebben om iets te kunnen waarderen, zo luidt de simpele vertaling van de uitspraak dat er samenhang bestaat tussen de mate van culturele competentie van het subject en diens culturele voorkeur enerzijds, en de mate van complexiteit van hetgeen hem op cultureel gebied wordt aangeboden anderzijds. (Ganzeboom 1984)

Ook aan de volgende thema's, die zich scharen onder de noemer kunst en kunstbeleid

in het tijdperk van de verzorgingsstaat, hebben sociologen het afgelopen decennium aandacht besteed: het vraagstuk van de chronische legitimeringsbehoefte bij de directie en staf van kunstinstellingen, in het bijzonder toegespitst op de discussie over de rol en positie van musea voor moderne kunst (Vaessen 1986) en de kunstkritiek (Bevers 1985); de auteurs hebben hierbij gebruik gemaakt van de symbolisch-interactionistische theorie van Berger en Luckmann (1966). De problemen rond de legitimering van het kunstbeleid en de toewijzing van kunstsubsidies in een klimaat dat in hoge mate gekenmerkt wordt door stijlverscheidenheid in de kunstwereld en smaakonzekerheid bij het publiek heeft Oosterbaan beschreven en gedocumenteerd in een studie die naar opzet en betoog aansluit bij het ontwikkelingsperspectief van Elias. (Oosterbaan 1984, 1985) Dat laatste kan ook gezegd worden van een reeks opstellen uit de gebundelde essays van De Swaan die gaan over kunst als beroep, culturele kennis, cultuurexport, culturele identiteit en culturele pluriformiteit. (Swaan 1982, 1987) Een onderwerp dat vanwege de dominante rol van de overheid in de Nederlandse kunstwereld onderbelicht is gebleven betreft de particuliere cultuurzorg.

Nu alom gepleit wordt voor herstel van de markt en meer ruimte voor particulier initiatief, richten ook sociologen hun blik weer op activiteiten en ontwikkelingen in de kunstwereld die buiten de directe overheids-sfeer liggen. Dan blijkt overigens hoe nauw in vele gevallen de vormen van particuliere cultuurzorg zoals schenkingen, fondsenwerving, sponsoring, vrijwilligerswerk en vriendenverenigingen van oudsher al met het overheidshandelen vervlochten waren. (Bevers 1987; Elshout 1986)

Een aparte plaats in de Nederlandse kunst-sociologie neemt Kempers' studie *Kunst, macht*

en mecenaat (1987) in. Het werk deelt de status van proefschrift in deze specialisatie met de studies van Vaessen en Ganzeboom, maar het is in diverse opzichten van een heel andere orde en daarom uniek. Het gaat niet over de Nederlandse kunstwereld van nu, maar over processen van professionalisering, staatsvorming en civilisatie in Italië ten tijde van de Renaissance, toegespitst op het beroep van schilders en beeldhouwers. De auteur heeft zich daarbij vooral laten inspireren door het ontwikkelingsperspectief van Norbert Elias.

Uit het hierboven gepresenteerde overzicht van onderwerpen blijkt dat de meeste aandacht in de Nederlandse kunstsociologie van de laatste tien jaar is uitgegaan naar het thema overheid en kunst. Hetzelfde thema, maar nu anders benaderd, keert terug in het nu te bespreken beleidssociologisch kunstonderzoek.

Beleids-sociologisch kunstonderzoek

Aan onderzoek ten behoeve van de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van het kunst- en cultuurbeleid wordt door departement, provincies, gemeenten en een klein aantal grote kunstinstellingen jaarlijks naar schatting 4 tot 5 miljoen gulden besteed. Er is een gigantische, meestal in cijfers uitgedrukte hoeveelheid feitenmateriaal beschikbaar door de continue stroom van onderzoeksrapporten. Toegegeven, het materiaal veroudert snel, al krijgt het daardoor weer een nieuwe functie voor historisch onderzoek en voor het opstellen van tijdreeksen en trendrapporten. Maar geen minister, ambtenaar, politicus of commissie kan het stellen zonder de kwantitatieve informatie van het beleidsonderzoek. Tot de vaste onderdelen van het kunstonderzoek behoren de regelmatige peilingen van de inkomenspositie en werkgelegenheid van kunstenaars en de registratie van bezoekcijfers en publieksbereik ten behoeve van het sociale en geografische

cultuurspreidingsbeleid. Zo verschenen er in het afgelopen decennium rapporten over de beroepspositie van beeldende kunstenaars (Muskens 1983; Boltzen-Rempt 1983; Oosterbaan 1983), fotografen (Nieuwenhuizen 1983b), componisten (Nieuwenhuizen 1983a; Smithuijsen 1987), popmusici (Graaff 1985) en schrijvers (IJdens 1988). En wat het publieksonderzoek betreft kon men vaststellen dat in de jaren tachtig het bezoek aan gesubsidieerd toneel dramatisch terugliep (Faasse 1986b), de mensen minder naar de bioscoop gingen (Faasse 1986a), minder lazen en meer televisie keken (Knulst 1988), de orkesten hun publiek wisten te behouden, opera en dans er liefhebbers bijkregen, de beeldende kunst aan populariteit won en de musea de grootste publiekstrekkers waren (Centraal Bureau voor de Statistiek 1982-1988).

Beleidsonderzoek dient niet alleen de opdrachtgevers, maar heeft een veel grotere uitstraling. De resultaten ervan kunnen immers ook de kwaliteit van het openbare debat over kunst en cultuur ten goede komen en de empirische kennis vergroten van diegenen die beroepshalve of uit interesse bij het wel en wee van deze sector betrokken zijn.

Maar er is ook een keerzijde. Beleidsonderzoekers zijn geneigd problemen te reduceren tot beleidsvragen. Wat in hun visie niet te beheersen of te besturen valt rekenen ze niet tot de te onderzoeken werkelijkheid en dat vergroot de kans op trechterrationaliteit, dat wil zeggen op werkelijkheidsreductie, omdat de realiteit uitsluitend door een technisch-instrumentele bril wordt gezien. De toename van de beleidsliteratuur bevestigt de expansie van het beleidswetenschappelijk denken en handelen, wat volgens Van Doorn gelijk opgaat met de toename van het aantal interventies door de overheid. (Doorn 1989) Van de drie door hem genoemde cruciale transformatieprocessen in de moderne samenleving die dat 'tussenbeide

komen' van de overheid noodzakelijk hebben gemaakt, is met betrekking tot het cultuurbeleid de pluralisering van ons waardensysteem ofwel het verlies aan culturele consensus van belang. Een overheid die niet kan terugvallen op een algemeen aanvaarde waardenhiërarchie en die geconfronteerd wordt met een veelheid van de meest uiteenlopende en telkens weer veranderende expressievormen ziet zich gedwongen inhoudelijke discussies te vermijden en zich te beperken tot instrumenteel en strategisch handelen. Problemen van organisatorische en bestuurlijke aard dringen zich hierdoor op en veel beleidsonderzoek in de kunstensector gaat dan ook over typische interventieprocessen als herschikken, overhevelen, compenseren en pacificeren. En als dat allemaal teveel wordt komen daar vervolgens de beleidsadviezen bij om te decentraliseren en te dereguleren.

Deze beleidsoptiek kan door de permanente publicatiestroom van onderzoeksresultaten ook in de discussie in wijder verband de overhand krijgen. Het beeld, dat de kunstwereld toch al zo vervlochten is geraakt met het overheidsbeleid, wordt hierdoor nog versterkt.

Wie de discussies in de jaren tachtig een beetje heeft gevolgd kan zonder moeite de belangrijkste beleidsinterventies opsommen. De beeldende kunstenaars verloren hun BKR en kregen er marktverruimende maatregelen en subsidies voor terug, het aantal orkesten en toneelgezelschappen moest inkrimpen terwille van steun aan nieuwkomers bij de podiumkunsten, de experimentenpot werd afgeschaft, de zelfstandigheid en doelmatigheid van kunstinstellingen werden bevorderd door meerjarige afspraken en budgetfinanciering, de afstoting van overheidstaken werd in gang gezet, de media moesten minimaal 20% cultuur gaan uitzenden, de particuliere cultuurzorg werd aangemoedigd, educatie ging voortaan communicatie en public relations heten, de

economie van de cultuur werd ontdekt en de kunst werd tot exportartikel verklaard. En dit alles zou ondenkbaar en onuitvoerbaar zijn geweest, als men niet had kunnen beschikken over de gegevens van het beleidsonderzoek. Nu lijkt het erop dat de sociologen op de markt van het overheidsonderzoek de laatste tijd wat terrein moeten prijsgeven aan beleidswetenschappers, organisatieadviseurs en economen. Sociologen stellen doorgaans het te onderzoeken probleem in een ruimer verband, ze zijn geneigd tot doorvragen en worden daardoor soms te uitvoerig en ook te traag gevonden door beleidsmensen die de resultaten en adviezen liever wat sneller en beknopter op hun bureau willen hebben.

Gunstiger is het klimaat voor sociologen die werken in dienst of in opdracht van de grote beleidsadviserende instanties als het Sociaal en Cultureel Planbureau, de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Deze instituten hebben de laatste jaren heel interessante en waardevolle publicaties uitgebracht die de discussie over het cultuurbeleid verrijkt hebben. Onderwerp van studie waren bijvoorbeeld het cultuurbegrip (Gastelaars 1985), het cultuurbeleid van andere landen (Blomsma 1985), het cultuurbeleid en de media (Knulst 1982), de heroriëntatie van het kunstbeleid (Kassies 1983), de structuur van het kunstbeleid (Berg 1985), de lees- en kijkgewoonten van de Nederlanders (Knulst 1988) en het internationaal cultuurbeleid van Nederland (Schmid 1987; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1987; zie ook Bevers 1988a). De sociologische vraagstelling krijgt hier meer ruimte en er is ook duidelijk meer aandacht voor inhoudelijke kwesties. Er wordt gebruik gemaakt van sociologische inzichten op basis van literatuurkennis, de empirische onderbouwing ontbreekt nooit, net zo min als de historische dimensie. Ook schuwt men de

reflectie niet. Bovendien weten de onderzoekers goed het midden te houden op de balans van betrokkenheid en distantie.

Cultureel gedrag in kaart gebracht

Een lange traditie in het publieks- en bevolkingsonderzoek heeft een schat aan informatie opgeleverd waaruit een betrouwbaar en gedetailleerd beeld valt samen te stellen van het cultureel gedrag van de Nederlanders. Tot de steevast elkaar bevestigende uitkomsten van dit steeds maar weer herhaalde type onderzoek behoort de constatering dat kunst vooral iets is voor hoger opgeleiden en dat de cultuurspreiding onder laag- en ongeschoolden is mislukt. Voor de verklaring en interpretatie van culturele belangstelling en gedrag worden continu analyses uitgevoerd met behulp van een harde kerngroep van variabelen zoals inkomen, opleiding, tijd en geld, leeftijd en sociaal milieu. Sommige onderzoekers, onder wie Ganzeboom, zoeken naar een model waarin factoren in slagorde staan opgesteld om er het cultureel gedrag van mensen mee te verklaren en te voorspellen (Ganzeboom 1984, 1988). Aan de oppervlakte manifesteren zich de gemakkelijk veranderbare en tamelijk wisselvallige gedragskenmerken, ook wel uitingen van de levensstijl genoemd (materiële consumptie, vrijetijdsbesteding, esthetische voorkeuren, voeding, sport, riskante gewoonten, beroepsopvattingen, loopbaan, sociaal-economische en sociaal-ethische opvattingen, stemgedrag, aard en omvang van het sociale netwerk, omgangsmanieren); cultureel gedrag hoort hier ook bij en is de te verklaren factor, dan volgen de intermediaire factoren (geld, tijd, kennis of vaardigheid en sociale contacten) en tenslotte komen de minst veranderbare en meest verklarende factoren aan het licht, de dimensies van iemands sociale positie, te weten: inkomen of bezit (economische dimensie), opleiding of beroep (culturele

dimensie) en levensfase (biologische dimensie). De hele operatie wekt de indruk dat de dimensies van ongelijkheid steeds dezelfde zijn (gebleven), maar in de loop der tijd minder gemakkelijk zichtbaar werden vanwege afnemende ongelijkheid en de daarbij optredende grotere variatie aan uiterlijk waarneembare gedragsvormen. Maar de oude en vertrouwde variabelen inkomen, opleiding en leeftijd (waar is geslacht gebleven?) doen het nog steeds goed, al worden ze om bij de tijd te blijven soms in een nieuw jasje gestoken, bijvoorbeeld van Franse snit van het huis Bourdieu en 'cultureel kapitaal' genoemd.

Het blijft een vraag wat er door dit type onderzoek verklaard wordt. Er worden statistische verbanden tussen variabelen geconstateerd, maar hoe maatschappelijke processen nu precies verlopen en relaties tussen mensen zich ontwikkelen, dat inzicht ontbreekt er meestal aan. Bij Bourdieu, wiens werk menig onderzoeker aangezet heeft tot heranalyse van het eigen onderzoeksbestand, is dat overigens niet het geval. Hij heeft een duidelijke theorie over de vormen en dynamiek van concurrentie tussen sociale groepen en een visie op de veranderende functie en betekenis van cultuur in de moderne samenleving. Zonder die visie zou zijn empirisch onderzoek nooit zoveel interesse hebben kunnen wekken en zich ook in weinig opzichten hebben onderscheiden van het overal beschikbare en inwisselbare, maar desalniettemin onmisbare publieksonderzoek. Maar dan vooral onmisbaar vanwege de signaalfunctie die het heeft: daalt de belangstelling voor toneel, wie gaan naar ballet, hoe vaak wordt er televisie gekeken? De precisie en systematiek van dit soort vragen kan men natuurlijk opvoeren. Het praktisch nut ervan voor specifieke doeleinden kan groot zijn, maar aan theorievorming dragen ze weinig bij.

Van het Amsterdamse Stedelijk tot het Apeldoornse Van Reekum Museum wordt het

publiek periodiek ondervraagd. Welke directeur zou niet willen weten wie zijn bezoekers zijn, waarom ze komen of wegblijven? En als hij er zelf niet om maalt zijn er altijd nog de subsidiegever en sponsor die dat willen weten. Publiekspeilingen kunnen voor de kunstinstellingen afzonderlijk nuttig zijn als het erom gaat nieuw beleid voor te bereiden of het gevoerde beleid achteraf te beoordelen. De grote musea en podiumgezelschappen waarvan de zakelijke leiding uitdrukkelijk een publieksbeleid voert kunnen niet buiten het marktonderzoek, dat door onderzoeksbureaus zoals Intomart, dat veel opdrachten uit de kunstwereld krijgt, wordt uitgevoerd en waar ook sociologen bij betrokken zijn. (Intomart Qualitatief 1985, 1986a en 1986b) Meer continuïteit en mogelijkheden om veranderingen op te sporen bieden de tweejaarlijkse peilingen van het Sociaal en Cultureel Planbureau in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek. In deze survey-onderzoeken naar de leefsituatie van de Nederlandse bevolking gaat het echter om een beperkt aantal gegevens dat over iemands cultureel gedrag gevraagd wordt.

Het is een beetje de tragiek van deze manier van wetenschapsbeoefening dat onderzoekers die nauwlettend de vinger aan de pols houden en waarschuwen voor al te persoonlijke indrukken en natte vingerwerk hun onderzoeksresultaten vaak in een kreterige krantekop gepresenteerd zien waardoor onjuiste indrukken ontstaan of bevestigd worden. Terwijl de titel *Van woord naar beeld* van het SCP-rapport over media-gebruik in Nederland van 1975 tot 1985 nog met een vraagteken eindigt, brengt de krant het met de kop *'Nederlanders kijken steeds meer televisie en lezen minder'*. En dan blijkt uit het onderzoek dat in 1975 de gemiddelde Nederlander per dag 1 uur en 55 minuten naar de buis keek en tien jaar later is dat 2 uur en 14 minuten. (Knulst 1988) Gemiddeld kijken we dus 19 minuten meer in tien jaar tijd.

Cijfers zijn mooi, maar ze spreken nooit voor zich en zijn meestal voor meer dan één uitleg vatbaar. En in het koor van stemmen dat over de resultaten discussieert is de uitleg die onderzoekers er zelf bij leveren er één van. Daarmee komen we bij de conclusie.

Kunstsociologie en de maatschappelijke discussie

Kunstsociologen vertegenwoordigen een partij in een meerstemmig koor. Voor de weinigen onder hen die aan een universiteit werken is dit instituut niet meer dan een repetitielokaal waar zij hun partijen instuderen. Andere sociologen leveren hun bijdrage vanuit de beroepspraktijk als beleidsambtenaar, journalist, onderzoeker of stafmedewerker bij een kunstinstelling. De kunstsociologie is in Nederland allesbehalve een academische aangelegenheid. Van de vele titels die de Boekmanstichting tweemaandelijks in de aanwinstenlijst vermeldt, hoort natuurlijk niet alles onder de rubriek sociologie thuis, maar van wat daar wel onder valt is slechts een fractie afkomstig uit wetenschappelijke tijdschriften of betreft het een verwijzing naar academische boekuitgaven. Het overgrote deel van de lijst heeft betrekking op artikelen uit kranten, opinie- en vakbladen, op verslagen van commissies, congressen en studiedagen, op beleidsdocumenten en onderzoeksrapporten. Aantal en inhoud van deze publicaties leveren het bewijs dat de sociologische benaderingswijze gemeengoed is geworden in de maatschappelijke discussies over kunst.

Er verschijnt in Nederland eigenlijk maar weinig academisch- sociologische vakliteratuur over de kunstwereld. In de vijf belangrijkste sociologische tijdschriften (*Sociologische Gids*, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, *Mens en Maatschappij*, *Beleid en Maatschappij* en *Sociale Wetenschappen*) verschenen de laatste tien jaar 28 artikelen over kunst, nog geen 3% van het

totaal. De helft daarvan gaat over kunstbeleid of beleidsonderzoek en houdt op een of andere manier verband met een onderzoeksopdracht van de overheid. Daarnaast zijn er in die 10 jaar 3 proefschriften over een kunstsociologisch onderwerp geschreven. Daar staat tegenover dat alleen al in 1988 14 kunstsociologische scripties zijn voltooid, waarvan er 8 afkomstig zijn van de nieuwe opleidingen 'culturele studies' in Rotterdam, Amsterdam, Groningen en Tilburg.

Het sociologisch perspectief heeft de kijk op de kunstwereld sterk beïnvloed. Daar was geen kunstsociologische specialisatie of kunde aan de universiteit voor nodig. Institutionaliseren van de kunstsociologie kan daarom aan deze instelling beter plaatsvinden in de vorm van een *caput selectum*, na of naast een grondige training in de algemene theorieën over de samenleving en de methoden van sociologisch onderzoek. Op die manier blijft er een band bestaan tussen sociologische theorievorming en ontwikkelingen in de kunstwereld en zijn sociologen beter opgewassen tegen hun taak om, zoals De Swaan het in zijn *Kleine sociologie van de sociologie* (1985b) formuleerde, bij te dragen aan een verbetering van de discussie over het samenleven.

Literatuur

- Adorno, Th.W. (1967a) 'Thesen zur Kunstsoziologie'. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jrg. 19, nr. 1, 87-93.
- Adorno, Th.W. (1967b) *Einleitung in die Musiksoziologie: 12 theoretische Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adriaansens, H.P.M. (et al.) (1984) 'Kunst, kunstbeleid en secundaire instituties'. Speciaal nummer van: *Sociale Wetenschappen*, jrg. 27, nr. 3, 1-115.
- Adrichem, J. van (1987) *Beeldende kunst en kunstbeleid in Rotterdam 1945-1985*. Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen.
- Baxandall, M. (1972) *Painting and experience in fifteenth century Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Becker, H.S. (1982) *Art worlds*. Berkeley: University of California Press.
- Berg, H.O. van den (1985) *De structuur van het kunstbeleid*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berger, P.L. en Th. Luckmann (1966) *The social construction of reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City (NY): Anchor Books.
- Berkel, P.A.A.C. (1986) *Participatie en non-participatie aan kulturele voorzieningen in Tilburg*. Tilburg: Gemeente Tilburg.
- Beyers, A.M. (1985) 'De chronische reflexie: een sociologische beschouwing over beeldende kunst en kunstkritiek'. In: *Sociologische Gids*, jrg.32, nr. 1, 44-61.
- Beyers, A.M. (1987) 'Particulier initiatief en cultuur: over de rol van burgers en overheid bij de oprichting en consolidering van kunstinstellingen'. In: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg.14, nr. 2, 255-289.
- Beyers, A.M. (1988a) 'Nationaal en internationaal cultuurbeleid tussen ideaal en handelen'. In: *Aftellen tot 2000*, 189-216.
- Beyers, A.M. en H. van Dulken (red.) (1988b) *In ons diaconale land: opstellen over cultuurspreiding*. Amsterdam: Van Gennep/Boekmanstichting.
- Blau, J.R. (1988) 'Study of the arts: a reappraisal'. In: *Annual Revue of Sociology*, nr.14, 269-292.
- Blokker, J. (1987) *Wij zullen dan maar hopen dat we er met een kleiner bedrag afkomen: het Holland Festival en de Hollandse samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Blokland, H. (1988) 'Socialistische cultuurpolitiek'. In: *Hollands Maandblad*, nr. 1, 12-25 en nr. 2, 15-23.
- Blomsma, M. (1985) *Cultuurbeleid over de grenzen*. Den Haag: Harmonisatieraad Welzijnsbeleid.
- Boekman, E. (1939) *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam: Menno Hertzberger. (2e dr. 1975, 3e dr. 1989)
- Bolten-Rempt, J. en J. Rogier (1983) *Kleur bekenen in de Dapperbuurt*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Bourdieu, P. (1968) 'Outline of a sociological theory of art perception'. In: *International Social Science Journal*, jrg. 20, Winter, 589-612.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction; critique sociale du jugement*. Parijs: Les Editions de Minuit.

- Bourdieu, P. (1980) 'The aristocracy of culture'. In: *Media, Culture and Society*, 1980, nr. 2, 225-254.
- Bürger, P. (red.) (1978) *Seminar Literatur und Kunstsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Burg, F. van den en J. Kassies (1987) *Kunstenaars van Nederland: om eenheid en zeggenschap: het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de Kunst 1942-1950*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1982-1988) *Trendrapporten CBS 1982-1988*. 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Danto, A.C. (1964) 'The artworld'. In: *Journal of Philosophy*, jrg. 61, 571-584.
- Dimaggio, P. (1987) 'Classification in art'. In: *American Sociological Review*, jrg. 52, nr. 4, 440-455.
- Doorn, J.A.A. van (1989) *Rede en macht: een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht*. 's-Gravenhage: Vuga.
- Dulken, H. van (red.) (1984) *Christen-democratie, kunst, politiek: beschouwingen over kunstbeleid*. Amsterdam/Den Haag: Boekmanstichting/Wetenschappelijk bureau voor het CDA.
- Dulken, H. van en K. Groenveld (red.) (1986) *Liberalisme, kunst, politiek: beschouwingen over kunstbeleid*. Amsterdam/Den Haag: Boekmanstichting/Teldersstichting.
- Elias, N. (1935) 'Kitschstil und Kitschzeitalter'. In: *Die Sammlung*, jrg. 2, 252-262.
- Elshout, D. (1986) *Particuliere betrokkenheid in twee museumsectoren*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Faasse, J.H. (et al.) (1986a) *Film en publiek: een onderzoek naar omvang en samenstelling van het publiek van vier kanalen van filmindustrie aan de hand van secundair geanalyseerde gegevens*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Faasse, J.H. (1986b) *Podiumkunsten 1980-1985: ontwikkeling in aanbod van en publieke belangstelling voor het gesubsidieerd theater*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984) *Cultuur en informatieverwerking: een empirisch-theoretisch onderzoek naar cultuurdeelname en esthetische waardering van architectuur*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Ganzeboom, H.B.G. (1987) 'Cultural audience formation in the Netherlands between 1962 and 1983'. In: *Artists and cultural consumers*, 179-191.
- Ganzeboom, H.B.G. (1988) *Leefstijlen in Nederland: een verkenend onderzoek*. Alphen aan den Rijn: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gastelaars, M. (1985) *Noties van cultuur*. Den Haag: Harmonisatieraad Welzijnsbeleid.
- Gouldner, A.W. (1979) *The future of intellectuals and the rise of the new class*. New York.
- Graaff, H. de (et al.) (1985) *Onderzoeksverslag popmuziek in Nederland: podia en bands: inventarisatie*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Hazewinkel, F. (1988) *Toneel in Rotterdam 1945-1986*. Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam.

- Hoogenboom, A. (1985) 'De rijksoverheid en de moderne beeldende kunst in Nederland 1795-1848'. In: *Kunst en beleid in Nederland I*, 13-79.
- Intomart Qualitatief (1985) *Tosca en Naima: een publieksonderzoek in opdracht van de Nederlandse Operastichting*. Hilversum: Intomart Qualitatief.
- Intomart Qualitatief (1986a) *Bacchanten: een publieksonderzoek in opdracht van Het Nationale Ballet en het Ministerie van WVC*. Hilversum: Intomart Qualitatief.
- Intomart Qualitatief (1986b) *Het Holland festival: een publieksonderzoek in opdracht van het Holland festival en het Ministerie van Economische Zaken*. Hilversum: Intomart Qualitatief.
- Kassies, J. (1983) *Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kempers, B. (1985a) 'Problemen en beloften van kunstsociologie in Nederland, 1970-1985'. In: *Sociale Wetenschappen*, jrg. 28, nr. 2, 99-118.
- Kempers, B. (1985b) 'Hang naar ijdelheid, dwang tot bescheidenheid'. In: *De Gids*, jrg. 148, nr. 7, 527-534.
- Kempers, B. (1987) *Kunst, macht en mecenaat: het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Kempers, B. (1988a) 'De macht van de markt: aanbod, afname en bemiddeling van moderne kunst in Nederland 1945-1988'. In: *Kunst en beleid in Nederland 3*, 13-65.
- Kempers, B. (1988b) *Socialisme, kunst en reclame*. Amsterdam.
- Knulst, W. (1982) *Mediabeleid en cultuurbeleid: een studie over de samenhang tussen twee beleidsvelden*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. (et al.) (1986) *Advies cultuurwetgeving: cultuurbeleid in historisch, beleidsanalytisch en juridisch perspectief*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. (1988) *Van woord naar beeld*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Langenberg, B.J. (1972) *Van mecenas tot minister: een schets van honderd jaar toneelbemoeyenis in Nederland: 1870-1970*. (Doctoraalscriptie). S.l.: s.n.
- Leeuw, F. de (1988) *Lering en nering: rapport over de opleidingen kunst en cultuur (beleid) in Nederland*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Ligthart, P. (1988) *Toneelbeleid in Nederland vanaf 1950: subsidiëring en advisering*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Mak, G. (1987) *Een bres in de stad: de geschiedenis van de IJsbreker*. Amsterdam: De IJsbreker/Trouw.
- Masso, B. (et al.) (1982) 'Kunstsociologie'. Speciaal nummer van: *De Sociologische Gids*, jrg. 29, nr. 6, 466-533.
- Maso, B. (1983) *Kunstsociologie in Nederland*. S.l.: s.n.
- Mierlo, F.L.M. van (1987) *De reorganisatie van het Nederlandse orkestbestel: een sociaal-wetenschappelijke analyse van het beleidsproces over de periode eind jaren zestig - medio 1983* (Doctoraalscriptie). Utrecht: s.n.

Ton Bevers

was in 1989 verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant als universitair hoofddocent bij de vakgroep Cultuurwetenschappen

- Muskens, G. (1983) *Beeldende kunstenaars - Beeldende kunstenaarsregeling*. Tilburg: IVA.
- Neidhardt, F. (et al.) (1987) 'Kultur und Gesellschaft'. Sonderheft: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*.
- Nieuwenhuizen, R. van de (1983a) *De sociaal-economische positie van componisten*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven.
- Nieuwenhuizen, R. van de (1983b) *De sociaal-economische positie van fotografen*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven.
- Oosterbaan Martinius, W. (1983) *Kunst in relaties: een analyse van onderzoek en beleid met betrekking tot tien POBK- en vier RAC-projecten*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Oosterbaan Martinius, W. (1984) 'Kwesties van stijl en smaak: over beeldende kunst, musea en nationale monumenten'. In: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 11, nr. 1, 53-93.
- Oosterbaan Martinius, W. (1985) *Schoonheid, welzijn, kwaliteit: over legitimerings- en toewijzingsproblemen in het kunstbeleid*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Rogier, J. (et al.) (1983) *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940: Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*. Nijmegen: Sun.
- Schmid, A.P. (et al.) *Buitenlands cultureel beleid*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Silbermann, A. (1973) *Empirische Kunstsoziologie: eine Einführung mit kommentierte Bibliographie*. Stuttgart: Enke.
- Silbermann, A. (et al.) (1974) 'Künstler und Gesellschaft'. Sonderheft: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, nr. 17.
- Silbermann, A. (red.) (1976) *Theoretische Ansätze der Kunstsoziologie*. Stuttgart: Enke.
- Smithuijsen, C. (1987) *Het Fonds voor de scheppende toonkunst 1982-1987: een beoordeling van beleid en werkwijze*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Stellingwerf, J.M. (1988) *Openbaar kunstbezit; een nieuw experiment in het Nederlandse culturele leven?* (Doctoraalscriptie). Rotterdam: s.n.
- Swaan, A. de (1982) *De mens is de mens een zorg: over de verstatelijking van verzorgingsarrangementen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1985a) *Kwaliteit is klasse: de sociale wording en werking van het cultureel smaakverschil*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1985b) 'Kleine sociologie van de sociologie'. In: *Kennis en Methode*, nr. 2, 90-105.
- Swaan, A. de (1987) *Het lied van de kosmopoliet*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1988) *Halverwege de heilstaat*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Thurn, H.P. (1973) *Soziologie der Kunst*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Thijssen, M. (1986) 'De Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1870'. In: *Kunst en beleid in Nederland 2*, 9-83.
- Vaesen, J.A.M.F. (1986) *Musea in een museale cultuur: de problematische legitimering van het kunstmuseum*. Zeist: Kerckebosch.
- Vuyk, K. (1988) 'De esthetisering van het wereldbeeld'. In: *De Revisor*, jrg. 1/2, 171-183.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1987) *Cultuur zonder grenzen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- IJdens, T. (1988) *Schrijvers en fonds: eindrapport van een onderzoek naar de betekenis van het Fonds voor de letteren in het algemeen en voor schrijvers en vertalers in het bijzonder, verricht in opdracht van de Minister van WVC*. Tilburg: IVA.

Bibliografische gegevens

Bevers, T. (1989) 'Kunstsociologie in Nederland 1980-1990'. In: *Boekmancahier*, jrg. 1, nr. 1, 5-18